

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКА (БРЯНСЬКА) ЦЕРКВА: ДО ІСТОРІЇ ЗАКРИТТЯ В 1920-ті РОКИ

Досліджено історію закриття Свято-Миколаївської церкви в Дніпропетровську в умовах радянської атеїстичної політики у 1920-ті рр. З'ясовано більшовицькі методи ліквідації храму та реакцію віруючих на позбавлення їх духовної святині.

Ключові слова: Свято-Миколаївська православна церква, Дніпропетровськ, радянська атеїстична політика, закриття храмів, віруючі.

Исследована история закрытия Свято-Николаевской церкви в Днепропетровске в условиях советской атеистической политики в 1920-х гг. Выяснены большевистские методы ликвидации храма и реакция верующих на лишение их духовной святости.

Ключевые слова: Свято-Николаевская церковь, Днепропетровск, советская атеистическая политика, закрытие храмов, верующие.

The history of closing of the St. Nikolay church in Dnipropetrovsk in the conditions of soviet atheistic policy in 1920-th is explored. The bolshevist methods of liquidation of temple and reaction of believers are found out.

Key words: St. Nikolay church, Dnepropetrovsk, soviet atheistic policy, closing of temples, believers.

Наше місто може по праву пишатися власним історичним минулим. Літопис Катеринослава–Дніпропетровська, сповнений трагічних і звитязних сторінок, створювався працьовитими і творчими людьми, які примножували його красу, добробут, формуючи спільними зусиллями власну неповторну культуру, яскравий і впізнаний вигляд міста. Особливого колориту колишньому губернському центру додавали архітектурні пам'ятки, що, будучи свідками історії, самі нерідко знаходилися у вирії бурхливих

подій минулого. Одними з найкрасивіших, найяскравіших і оригінальних будівель, які й сьогодні залишаються гордістю Дніпропетровська, є пам'ятки храмової архітектури.

Своєрідною родзинкою, перлиною серед футуристичного пейзажу промислової частини міста височить Свято-Миколаївська церква, яка і дотепер зберігає свою зовнішню велич і красу. Щоправда, сьогодні це не культова, а, скоріше, культурна споруда – Будинок органної та камерної музики. Роки більшовицького безбожжя далися взнаки, і в 1929 р. храм було закрито. Про сам процес припинення функціонування молитовні майже нічого невідомо, крім загальної інформації в різного роду довідниках про дату її закриття, яка, між іншим, на сучасних Інтернет-сайтах указана неправильно. Відтак мета даної розвідки – заповнити існуючі лакуни в історії Свято-Миколаївської церкви, дослідити причини закриття та механізми реалізації більшовицького антицерковного проекту на локальному прикладі одного з найкращих храмів Дніпропетровська.

Історія Свято-Миколаївської (Брянської) церкви розпочинається у 1913 р., коли з нагоди святкування 300-річчя правління в Росії династії Романових катеринославські власті прийняли рішення про будівництво православного храму. За пропозицією правління Олександрівського Південноросійського (Брянського) заводу нова культова споруда мала бути зведена у західній частині міста на території Брянської колонії на Першій Чечелівській вулиці (сучасний проспект Калініна). За підтримки місцевих властей і у присутності губернатора 21 лютого 1913 р. відбулась урочиста закладка фундаменту, а вже за 28 місяців церкву було збудовано. Освячення храму в ім'я святого Миколая-чудотворця було проведене 17 травня 1915 р. єпископом Катеринославським і Маріупольським Агапітом. Відомо, що незадовго до цього у січні 1915 р. ще не до кінця споруджену церкву оглянув сам імператор Микола II під час візиту до міста.

Новий православний храм будувався за рахунок коштів, внесених власниками і робітниками Брянського і Трубного заводів. Архітектором церкви був катеринославський архітектор Г. Туровцев, а внутрішні роботи виконав спеціально запрошений пєтербурзький майстер Є. Константинович. Без перебільшень, це

був один із найкрасивіших храмів міста, який поєднав у собі архітектурні елементи класицизму та бароко і вміщував одночасно понад тисячу парафіян.

Проте недовго віруючим довелося милуватися красою нової церкви, відвідувати служби, насолоджуватися церковним співом, адже з приходом радянської влади розпочалася нова сторінка державно-церковних відносин, основним елементом якої була непримирима боротьба з релігією та церквою. Прагнучи побудувати атеїстичне суспільство, тобто витіснити релігію зі свідомості народу, а тим більше його «авангарду» – робітників, безвірницька влада хотіла позбавити віруючих їхніх релігійних святинь – храмів.

Уперше чутки про можливість закриття Свято-Миколаївської церкви зафіксовані ще в 1922 р., під час страшного голоду на Півдні України [2, арк. 124]. Не потребує доказів той факт, що держава скористалася трагедією для послаблення економічного становища церкви та її служителів. Прикриваючись декретом про вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим, повсюдно проводилися конфіскації цінного культового майна, арешти священиків і віруючих, які насмілилися чинити опір. Кампанія вилучення цінностей не минула і Брянську церкву. Будучи наймолодшою святинею Катеринослава, тут не були нагромаджені багатства, тому серед конфіскованих речей були лише коштовні кришка з Євангелієм, дві тарілочки, вінок і хрест.

Водночас відчували на собі адміністративний тиск представники церковного кліру, яким правління заводу наказало виселитись із займаних осель. Захищаючи служителів культу, група робітників і службовців у кількості 214 осіб подала до заводського управління колективну заяву про припинення виселення духовенства із заводських квартир. Утім заяву так і не було розглянуто – мовляв, завод має захищати інтереси виключно працівників підприємства [7, с. 2].

На чутки про можливе закриття Брянської церкви, які ширилися у робітничому районі, миттєво відреагувало населення. Зокрема, робітники, обурені втручанням більшовиків у справи релігії та церкви, завдяки місцевому диякону склали й подали письмову скаргу місцевим органам влади [2, арк. 124]. Важко

напевно сказати, чи були реальні підстави хвилюватися віруючим через опосередковані чутки щодо ймовірного припинення функціонування церкви. З одного боку, з перших років радянської влади і до 1924 р. були закриті у Катеринославі 11 молитовень; з іншого – всі вони знаходилися при адміністративних, виправних, медичних і освітніх установах, що заборонялося чинним законодавством [5, арк. 315]. На перший погляд, відсутність прецеденту закриття окремої діючої молитовні мала вселяти оптимізм віруючим. Утім, забігаючи наперед, відзначимо, що безбожна влада від свого не відступилася, намагаючись остаточно ліквідувати храм. Зрештою у 1929 р. Свято-Миколаївська церква стала першим православним храмом у місті, де у повній мірі було випробувано більшовицьку технологію закриття культових споруд. До цього в 1925 р. була знесена Успенська церква через аварійний стан будівлі, а у 1927 р. Варваринська переобладнана на майстерню, бо знаходилася на території дитячої колонії, створеної на місці Свято-Тихвінського жіночого монастиря [5, арк. 315].

Спробуємо визначити основні мотиви такої «небайдужості» безвірників до Брянської церкви. По-перше, занепокоєння властей викликало те, що священнослужителі храму не подалися до обновленського розколу, будучи відданими прихильниками Патріарха Тихона. На відміну від «провладних» обновленських релігійних громад Катеринослава, курс більшовиків на церковний розкол у православному середовищі не знайшов тут аніякої підтримки. На тлі конфліктів між різними православними течіями для робітника найважливіше було після виснажливого трудового тижня прийти в неділю до церкви, сповідатися і відпочити від світської суєти, а не витрачати власну духовну й фізичну енергію на чвари та бійки. Підтвердження тому – розповідь токаря механічного цеху заводу ім. Петровського: «До нашої церкви робітники звикли. Різноманітні нововведення її не зачепили... В інших церквах точиться боротьба за вплив серед різних церковних течій і, звичайно, робітникам не цікаво брати участь у цій боротьбі, адже їм треба відпочивати, а не волинити» [4, арк. 42]. Обґрунтовуючи доцільність якнайшвидшої ліквідації молитовні, у доповідній записці до ВУЦВК у 1929 р. повідомлялося,

що Брянська церква «залишилась за єдину в місті церкву, незвичайно правого реакційного старослов'янського напрямку» [5, арк. 48]. Щоправда, подібне твердження дещо перебільшене, бо до даної православної течії в самому місті і в Нижньодніпровську належали щонайменше дві церкви – Олексіївська (фабрична) і Трьохсвятительська (селище Ключко) [5, арк. 52].

По-друге, у звітній документації місцевих державно-партійних органів повсякчас констатувалася нібито «контрреволюційна», «реакційна» роль духовенства Свято-Миколаївської церкви. Приміром, в одному з них, датованому кінцем 1928 р., зазначалося, що клір Брянської церкви складався з 20 священиків (за іншим джерелом початку 1929 р. – з «15 попів і одного архієрея» [5, арк. 48]), які «проходили по різним слідчим та іншим справам як замішані в той чи іншій мірі в контрреволюційній діяльності» [4, арк. 36]. Проте жоден із них не конкретизує, в чому власне їх «контрреволюційна» діяльність полягала. Чи не в тому, що антицерковна агітація та пропаганда атеїзму не справляли очікуваного враження на робітничу «свідому» масу не в останню чергу завдяки старанням духовенства?!

Дійсно, більшовики пояснювали складність своєї антирелігійної роботи активним впливом духовенства на віруючих, визнаючи їхнє «вміле керівництво» [5, арк. 48]. Завдяки власній активності, освіченості священнослужителям вдалося завоювати довіру серед частини робітників. Ось лише прізвища найавторитетніших – Волошин, Успенський, Афанасенко, Бошняков [4, арк. 37]. На відміну від сільських священиків, які завдяки високій релігійності і перевіреному десятиліттями арсеналу засобів впливу користувалися неабиякою повагою серед селян, міське духовенство мусило завойовувати авторитет у робітників, вишукуючи і впроваджуючи відповідні методи з метою їх наближення до Церкви, активно протидіючи потужному впливу матеріалістичної ідеології комуністів. Багатьом із них довелося знаходити переконливі аргументи для здобуття прихильності та стабільності власної пастви. Зокрема, панотці намагалися надати своїм службам якомога більшої урочистості, святковості, залучати найкращих хористів, проповідників, сприяючи тим самим зростанню відвідуваності церкви не лише дорослими, але й робітничою молоддю. При-

міром, у спецзвіті ДПУ повідомлялося: «Церкву відвідує навіть певна частина робітничої молоді ... значною мірою частина молоді цікавиться співом хору... У святкові дні таких молодих людей буває по 30–40 чоловік, іноді й 50» [1, с. 48].

По-третє, традиційно вважалося, що на вістрі атеїстичної атаки була робоча маса, найбільш свідомо суспільна верства, надійна опора більшовиків. Така підтримка пояснювалася тим, що компартія репрезентувала інтереси пролетаріату, наголошуючи на незаперечному праві його диктатури та пріоритеті над усіма іншими класами. Голова VIII відділу Наркомюсту П. Красиков, відповідальний за втілення в життя декрету про відділення церкви від держави, зазначав: «Пролетаріат ... став по суті атеїстичним». Саме така позиція більшовицьких ідеологів укоренилася в радянській історіографії, створивши традицію розглядати боротьбу з релігією як акцію по викоріненню православної віри переважно серед «темної», неосвіченої селянської маси [1, с. 42]. Деякі інші тенденції спостерігалися серед робітників заводів ім. Леніна та ім. Петровського Катеринослава (Дніпропетровська), тому слід було раз і назавжди припинити походи до Брянської церкви взірцевого «авангарду».

Якнайкраще стійкість духовних переконань віруючих робітників наразі ілюструють події навколо закриття Свято-Миколаївської церкви у 1920-х рр. Так, у 1925 р. дане питання було порушено знову. Віддамо належне копіткій праці радянських спецслужб з виявлення справжніх релігійних настроїв робітників у зв'язку з перспективою припинення діяльності храму й уникненням протидії. У відповідь на спроби властей закрити храм церковні активісти, чорниці, пересічні віруючі серед трудящих району поширювали чутки, звинувачуючи радвладу в бажанні позбавити віруючих задовольняти їхні культурні потреби [5, арк. 49]. Намагаючись сфокусувати увагу громадськості на розбіжностях інтересів атеїстів-організаторів кампанії закриття й основної пролетарської маси, вони прагнули довести, що церква не проти влади, натомість питання про її закриття ініціюють «не стільки робітники-росіяни, скільки комуністи і жиди» [4, арк. 37].

Частина парафіян рішучіше вимагала припинити переслідування церкви, погрожуючи забастовкою. Серед працівників підприємств ширилися прокламації та «летючки» із закликами сформувати делегацію до Г. Петровського, М. Калініна, щоб ті не дозволили закрити Брянську церкву [4, арк. 37]. Унаслідок протидії кампанії закриття церкви суттєво збільшилася кількість членів громади: з 305 парафіян у 1925 р. [6, арк. 7] – до 580 у 1926 р., і аж до самого її закриття у 1929 р. залишалася стабільною (*табл. 1*).

Доходило навіть до того, що в неділю церква не могла вмістити всіх бажаючих потрапити на службу. Органи влади у звітах прямо вказували на причину того, чому не вдалося закрити Брянську церкву у 1925 р. – «з боку робітників було тоді викликано незадоволення і питання про закриття церкви в той час розв'язано не було» [5, арк. 49].

Чергова кампанія проти Брянської церкви розпочалася напередодні 11-ї річниці Жовтневої революції на хвилі загального антицерковного наступу 1928-1929 рр. Наприкінці 1928 р. община складалася з 573 постійних парафіян. Проте, як зазначалося, насправді церкву відвідувала значно більша кількість віруючих, яка помітно зростала під час свят: «У церкві зараз народу як ніколи. Багато стоять біля воріт і огорожі, бо нікуди ввійти» [4, арк. 37]. Ніби спростовуючи стереотипи щодо пролетаріату як передової маси у справі викорінення релігії, органи ДПУ самі повідомляли про лояльне ставлення до церкви багатьох представників «авангарду». Відзначався значний вплив церкви на робітників інструментальної майстерні та механічного цеху заводу ім. Леніна, прокатного, транспортного, мостового цехів, а також машиністів і слюсарів заводу ім. Петровського, які брали активну участь у церковному житті. До того ж власті і керівництво підприємств негативно сприймали те, що під час релігійних свят близько 75 % робітників не виходили на роботу, як, наприклад, сталося на заводі ім. Леніна під час свята усікновення голови Іоанна Предтечі 11 вересня 1928 р. [4, арк. 41–42].

Таблиця 1

**Динаміка розвитку, віковий, соціальний і освітній склад
релігійної общини Брянської церкви за 1926–1929 рр. [5, арк. 48]**

Роки	Склад релігійної общини за соціальними показниками, кількість осіб																	
	Чоловіків	Жінок	Разом	18–20 років	20–25 років	25–30 років	30–50 років	Понад 50 років	Неписьменні	3 нижчою освітою	3 середньою освітою	3 вищою освітою	Робітники і члени їх сімей	Селяни-незаможники	Службовці та члени їх сімей	Особи іншого фаху	Торговці	Пенсіонери
1926	197	383	580	20	33	35	302	191	195	273	104	8	336	1	211	8	7	17
1927	196	382	578	-	38	30	378	232	208	258	104	8	338	1	209	6	7	17
1928	194	379	573	-	37	28	267	241	207	254	104	8	336	1	207	6	7	16
1929	186	377	563	-	24	32	242	265	208	252	95	8	333	1	202	5	7	16

Рішучість, з якою захищали свій храм віруючі, наводила відповідальні органи на думку про ймовірні ускладнення під час його закриття, що могло призвести не лише до «глухого невдоволення», але й забастовок на підприємстві. Працівники заводу ім. Петровського подали до виконкому заяву, протестуючи проти насилля над релігією: «Ми запитуємо Голову, на якій підставі збираються закрити церкви. Ви подумайте, що у Вас діється, ми маємо намір занести свою скаргу до Центру до самого товариша Петровського. Ви не шуткуйте з нами, ми робітники молодими руками розіб'ємо насилля. Цього не було за царату, інакше попереджаємо Вас погано буде, ми не шуткуємо, ми скопом вирвемося із заводу і не переливки буде вашій революції від нашої маси». Далі йшли вимоги про звільнення із заслань арештованих за «контрреволюцію» священників і єпископів та ін. [4, арк. 40]. Характерно, що віруючі сприймали дії властей по відношенню до Свято-Миколаївської церкви як глобальний наступ на релігію.

Попри функціонування Брянської церкви, зокрема, наявність стабільного складу общини і нормального стану самої будівлі, було розпочато масивну кампанію збору підписів за її закриття. Причому не лише серед робітників заводів ім. Петровського та Леніна, але й робітників і службовців майже всіх підприємств міста. У доповідній записці до ВУЦВК значиться 13 365 робітників, які поставили підписи під клопотанням закрити храм. Лунали заклики зняти великий дзвін і переплавити на бюст Леніна для Палацу культури [5, арк. 51]. Водночас вкотре повідомлялося про «антирадянську роботу» Брянської релігійної общини. Як не дивно, це пояснювалося відмовою священників влаштувати хресну процесію на Йордана 19 січня 1929 р. попри те, що начебто такий дозвіл було напередодні отримано. Активу громади і кліру інкримінувалося поширення чуток про заборону хресного ходу з боку властей, мовляв, через тиск на релігію [5, арк. 49].

Важко сказати, наскільки це відповідало дійсності. Натомість спробуємо все ж віднайти мотиви таких «антирадянських»

дій. Привертає увагу той факт, що напередодні Водохрещі на засіданні антирелігійної комісії при Дніпропетровському окрпарткомі 14 січня 1929 р. було ухвалено: завершити кампанію збору підписів щодо закриття Брянської церкви (і Хоральної синагоги), розпочавши у пресі підготовку суспільної думки; надати міркування з подальшого використання приміщень; повідомити до центральних інстанцій про форму закриття церкви; доручити окрввідділу ДПУ своєчасно вилучити елемент, що може організувати протидію й ексцеси під час закриття церкви і синагоги [3, арк. 16].

Ураховуючи вищезазначене, важко інтерпретувати такі дії місцевих властей інакше ніж тиск на церкву та віруючих. Зауважимо, рішення було ухвалено на саме Різдво, що також додавало кампанії певного символізму і відповідно викликало обурення віруючих. Відтак, чи не були праві ті «реакційні» священики, боячись закриття церкви?! Цілком можливо, що і відмова проводити хресний хід була відповіддю на спроби закриття Брянської церкви. У такий спосіб духовенство хотіло мобілізувати віруючих на захист власної святині, як це неодноразово було перевірено часом.

Виникає цілком резонне питання – які були законні підстави відібрати у віруючих їхню молитовню? Обіжним листом ВУЦВК і НКВС № 131 від 14 серпня 1924 р. було встановлено порядок закриття молитовних будинків, згідно з яким це могло відбутися внаслідок ухвали окрвиконкому лише після затвердження Президією ВУЦВК. Підставою до закриття могла бути одна з трьох причин: 1) розпад общини, коли віруючих у ній менше 50 осіб; 2) будівля церкви без ремонту загрожує безпеці віруючих; 3) коли в населеному пункті є гостра проблема в помешканнях для санітарно-медичних, культурно-освітніх і громадських установ і є можливість пристосувати під них культові будинки (це можливо лише тоді, коли є відповідне клопотання більшості робочого населення даного культу даної місцевості, що базуються на резолюціях і ухвалях загальних зборів праців-

ників, і коли віруючі матимуть можливість задовольняти релігійні потреби в іншій молитовні того ж культу) [5, арк. 51-52].

Відтак, посилаючись на пункт 3 зазначеного документа, Дніпропетровський окрвиконком і Президія Дніпропетровської міської ради звернулися до Президії ВУЦВК з проханням санкціонувати закриття Брянської церкви. В обґрунтуванні йшлося про гостру житлову кризу в м. Дніпропетровськ і наміри перетворити церкву на книгозбірню, читальню, дитсадок тощо. Для цього, мовляв, є всі підстави – вимоги 30 000 робітників закрити храм, кошти місцевих профорганізацій для переобладнання, а віруючим даної православної течії в самому місті та Нижньодніпровському лишається ще дві церкви. Рештою 14 храмами користувалися общини інших православних церков. На підставі зазначеного звернення рішенням ВУЦВК від 14 березня 1929 р. Брянська (Свято-Миколаївська) церква м. Дніпропетровська була закрита [5, арк. 52, 315].

Про те, наскільки важливим для більшовиків було приміщення Брянської церкви, свідчить хоча б той факт, що, позбавивши віруючих своєї святині, власті не квапилися із передачею споруди для культосвітніх потреб. Самі ж більшовики відзначали, що тривалий час будівля так і не була пристосована для виставки, а помешкання стояло запустілим із побитими шибками [5, арк. 315].

Трагічним апогеєм історії закриття Брянської церкви стали події 17 березня 1929 р., коли вранці міліціонер убив диякона цієї церкви І. М. Кузнецова. Під час слідства з'ясувалося, що це сталося «просто через ненависть до попів». Це викликало чимало негативних висловлювань серед населення. Типово, що у скоєному переважно звинувачували владу. Приміром, дружина робітника З. Кореня Степанида зазначала: «Почали вбивати священиків тому, щоб нікому було молитися Богу. Влада вважає цим виграти, бо якщо не буде священиків, то можна буде легко закривати церкви» [4, арк. 168-169]. Подібний характер мали й інші розмови.

На що тільки не перетворювали колишню Брянську церкву! Дитяча технічна станція, з другої половини 1930-х рр. – металургійна виставка заводу ім. Петровського, а згодом взагалі складське приміщення. Як і багато інших культових споруд, Брянська церква почала використовуватися за призначенням з 1941 р., тобто з моменту окупації, коли чимало храмових споруд було знову повернено віруючим. З початком чергового антирелігійного наступу 1961 р. церква була знову закрита, а у 1979 р. її було внесено до реєстру пам'яток архітектури під захистом держави. Дещо пізніше, у 1982 р. облвиконком ухвалив рішення про перетворення Брянської церкви на Будинок органної та камерної музики, який за своїм прямим призначенням запрацював у 1987 р. після встановлення 12-тонного концертного органу.

Бібліографічні посилання

1. *Бойко О. В.* Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років ХХ століття / О. В. Бойко // *Грані*. – 2004. – № 3. – С. 42–51.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1, оп. 1, спр. 636.
3. ДАДО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 1093.
4. ДАДО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 1272.
5. ДАДО. – Ф. р. 305, оп. 2, спр. 71.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 5, оп. 2, спр. 982.
7. *Фанин М.* Не по адресу / М. Фанин // *Звезда*. – 1922. – 21 окт.

Надійшла до редколегії 16.12.2012